

Наталія БАРАНОВСЬКА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Можливості вивчення історичною наукою будь-якої проблеми сучасності, а тим більше такої суспільно значимої, якою є Чорнобильська катастрофа, обумовлюються багатьма чинниками. Передусім це можливість виявляти, накопичувати, систематизувати та аналізувати і, таким чином, – оперувати значним масивом фактичного матеріалу. Стосовно чорнобильської проблеми, то доступ до інформації про подію та її багатоаспектні й багаторівневі складові історична наука одержала лише на початку 1990-х років, коли в державі відбулися кардинальні суспільно-політичні зміни. Першим археографічним узагальненням роботи істориків на початковому етапі вивчення проблеми стала стаття Н. В. Маковської “Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах”, опублікована в журналі “Архіви України”¹. Тоді ж розпочалася публікація на сторінках газет “Демократична Україна” та “Эхо Чернобыля” виявлених у фондах ЦДАГО України раніше закритих документів. Таким чином було покладено початок науковому вивченню істориками проблем, пов’язаних із Чорнобильською АЕС та аварією реактора її 4-го енергоблоку, яка переросла за своїми масштабами в найбільшу техногенну катастрофу ХХ століття.

Серед джерел вивчення Чорнобильської катастрофи, дій влади та суспільства в тій екстремальній ситуації архівні джерела посідають особливе місце, оскільки у фондах державних та відомчих архівів накопичено величезний масив інформації.

Специфіка чорнобильської проблеми щодо архівних документів полягає в тому, що незначна її віддаленість в часі обумовила накопичення документального масиву, пов’язаного з нею, переважно в системі відомчих архівів та колишньому Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині – Центральному державному архіві громадських об’єднань України). Із цього, найважливішого для дослідників процесів новітнього часу, архіву, доцільно розпочати огляд архівних джерел вивчення Чорнобильської катастрофи, оскільки саме до республіканського керівництва в Києві надходили, з одного боку, вказівки з центральних органів влади і управління СРСР, а з іншого – донесення про їхнє виконання та ситуацію в республіці загалом у зв’язку з подією на ЧАЕС, що відбивали тогочасне бачення й розуміння ситуації.

Нині у ЦДАГО України зберігаються 158 фондів (369 описів) у складі 255106 справ, документи яких тематично представляють усе розмаїття української новітньої історії, у тому числі – передісторію та хроніку подій Чорнобильської катастрофи, а також її наслідки*.

Основними джерелами ЦДАГО України у ході дослідження чорнобильської проблеми стали документи двох фондів – першого та сьомого. Це матеріали загального відділу ЦК Компартії України та Центрального комітету ЛКСМУ.

Серед значної кількості описів фонду 1 привертають увагу в контексті проблеми справи таких із них: 2 (Матеріали з’їздів, пленумів, зборів партійного активу, нарад, засідань 1972–1991 рр.); 6 (Протоколи засідань

політбюро ЦК Компартії України 1956–1967 рр.); 10 (Протоколи засідань політбюро і секретаріату 1968–1975 рр. (ч. 1) та 1976–1980 рр. (ч. 2); 11 та 16 (Протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК Компартії України 1981–1991 рр.)

Важливі джерела з проблеми зосереджують справи опису 17, серед яких – три томи обсягом до 300 сторінок і більше – стенограми засідань оперативної групи політбюро ЦК Компартії України (спр. №№ 224, 225 та 226), рішення про створення якої було прийнято 3 травня 1986 р.² Стенограми дають уявлення про значущість події, розкривають величезне коло проблем, що постали перед керівництвом УРСР, засвідчують його намагання вплинути на ситуацію та неможливість зробити це у зв'язку із масштабами проблеми та її непередбачуваністю місцевому керівництву.

Найбільшу кількість важливих джерел із проблеми у ф. 1 ЦДАГО містить опис 25 “Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина)”, передусім її ч. II, що охоплювала 1970–1988 рр.

Джерела для вивчення дій влади у наступні післяаварійні роки зосереджено в опису 32 “Загальний відділ. Записки, довідки, інформації...”.

У фонді 7 найсуттєвішими для дослідження дій та стану молодіжної частини суспільства у ході ліквідації аварії та її наслідків є описи 19 (Стенограми і протоколи конференцій, пленумів, активів, зборів та засідань бюро обкомів ЛКСМУ 1979–1991 рр. (частина 2 опису) та 20 (Інформації та пропозиції ЦК ЛКСМУ з питань ідеологічної роботи).

Поряд із ЦДАГО України, багатими на джерела з чорнобильської проблеми є державні архіви колишнього СРСР: колишні Центральний партійний архів при ЦК КПРС та Центральний державний архів народного господарства СРСР. У нових політичних умовах ці архіви було реорганізовано. У 1991 р. на базі документів поточних архівів структурних підрозділів ЦК КПРС було утворено Центр збереження сучасної документації, який у 1999 р. трансформовано у Російський державний архів новітньої історії (рос. – РГАНИ). Був утворений також Президентський архів Російської Федерації, де зберігається основна частина матеріалів, що стосуються Чорнобильської катастрофи. Протягом останніх років цей архів залишався недоступним для іноземних громадян*.

Серед матеріалів, виявлених у фондах Центру збереження сучасної документації (нині – Російський державний архів новітньої історії), найбільший інтерес щодо досліджуваної теми становить фонд 89. Справи окремих описів цього фонду містять листи, інформації, звернення до ЦК КПРС (оп. 9, спр. 59) та окремі протоколи засідань Оперативної (чорнобильської) групи політбюро ЦК КПРС (оп. 51, спр. 20, 21). Переконливим свідченням міжнародного резонансу подій на ЧАЕС стала кількість виявлених документів з питань міжнародних зв'язків, пов'язаних із катастрофою. Справи 15, 16, 20, 23, 37, 39, 53, 57, 74, 78 опису 53 містять інформацію про участь СРСР у спеціальній та 30-й сесіях Генеральної конференції та сесіях Ради управляючих МАГАТЕ, про результати наради країн – членів МАГАТЕ з питань подальшого підвищення безпеки ядерної енергетики, про звернення зарубіжних громадян до М. С. Горбачова у зв'язку з аварією, постанову Секретаріату ЦК КПРС “Про план попереджувальних контрпропагандистських акцій у зв'язку з річницею аварії на Чорнобильській

АЕС” та багато інших.

У Центральному державному архіві народного господарства СРСР, який після кардинальних політичних змін у житті країни дістав назву Російського державного архіву економіки, найважливіші документи, що стосуються Чорнобильської катастрофи, зосереджено у фонді 650 – Державного агропромислового комітету СРСР, який містить документи з листопада 1985 до квітня 1989 рр. Опис № 1 даного фонду включає справи постійного зберігання центрального апарату цієї державної структури. Документи 1986 р., що безпосередньо стосуються досліджуваної теми, було виявлено серед документів управління справами (спр. 31, протоколи №№ 1–10 нарад у Голови Держагропрому СРСР В. С. Мураховського; спр. 32, протоколи №№ 1–14 нарад у першого заступника Голови Держагропрому СРСР Сизенка Є. І.), спр. 77 (доручення ЦК КПРС та матеріали з виконання доручень, доповіді, доповідні записки, листи до ЦК КПРС, том 1) та відділу з виробництва та перероблювання продукції тваринництва. Так, спр. 556 містить документ на 18-ти сторінках, що має назву “Рекомендации по использованию мясного сырья с содержанием радиоактивных веществ и инструкция по дезактивации производственных помещений предприятий мясной и птицеперерабатывающей промышленности”.

У наступні роки Держагропром СРСР продовжував займатися проблемами, породженими Чорнобильською катастрофою, але вже менш інтенсивно. Документи, що підтверджують цю тезу, були виявлені у справах 1325 (1987 р.) та 3860 (1989 р.), в яких відклалися доручення Ради Міністрів СРСР та матеріали з виконання доручень по основних напрямках діяльності Держагропрому СРСР (довідні записки, довідки, листи).

Поряд з державними архівами Києва та Москви, джерела з проблеми зберігаються у відомчих архівах. Серед них – поточний архів Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи, Урядовий архів та архів I відділу уряду – Ради Міністрів УРСР, відомчі архіви Мінсільгоспроду, Мінчорнобиля, СБУ та Президії Національної академії наук України.

Колекцію документів Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи складають переважно документи щодо медичних аспектів події, зокрема приховування правдивої інформації, визначення нормативів умісту радіоактивних елементів у воді, продуктах харчування, повітрі. Хронологічно ці документи охоплюють період з 1 травня 1986 р. до 19 січня 1994 р.

П’ять документів стосуються проблем інформування (а точніше – дезінформування) населення та фахівців про реальний стан справ. Серед них, зокрема, наказ Міністерства охорони здоров’я УРСР про посилення секретності проходження інформації про аварію на ЧАЕС (18 травня 1986 р.) та ВЧ-грама Голови урядової комісії СРСР О. Щепіна до МОЗ УРСР про засекречення медичної документації (20 травня 1986 р.).

У колекції відклалися й ВЧ-грама МОЗ СРСР Міністру охорони здоров’я УРСР з текстом тимчасової інструкції щодо нагальної профілактики враження радіоактивним йодом, яку в Україні одержали 9 травня 1986 р. (у 1995 р. опублікована у збірнику “Чорнобиль: проблеми здоров’я населення”). Дата надходження цієї інструкції є яскравим свідченням “якості”

роботи загальносоюзного Міністерства охорони здоров'я. До того ж, така профілактика мала сенс лише в перший момент потрапляння радіоактивного йоду до організму людини. Через два тижні після вибуху й початку розповсюдження радіоактивного йоду вона була позбавлена будь-якого сенсу.

Серед документів – накази МОЗ УРСР про обстеження й надання медичної допомоги дітям і вагітним жінкам (10 травня 1986 р.), про заходи щодо запобігання радіаційному ураженню населення (17 травня 1986 р.), про організацію роботи з документацією стосовно обстеження та госпіталізації людей (26 травня 1986 р.), про організацію медичного забезпечення населення під час евакуації з Київської та Житомирської областей та в місцях розселення (28 травня 1986 р.), про організацію груп радіохімічного контролю за об'єктами навколишнього середовища (12 червня 1986 р.) та ін.

Серед документів поточного архіву Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи – неодноразові звернення Міністра охорони здоров'я УРСР А. Романенка до МОЗ СРСР з проханням до вищого керівництва дати вказівку щодо вирішення тих чи інших питань, зокрема визначення остаточного діагнозу при променевому захворюванні (12 травня 1986 р.).

Значний інтерес становлять звернення МОЗ УРСР до Ради Міністрів республіки про необхідність посилення радіаційного контролю (21 травня 1986 р.) та спільне рішення МОЗ СРСР та УРСР про координацію діяльності й розподіл обов'язків у ході організації медико-санітарного забезпечення учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (26 травня 1986 р.).

Певний обсяг конкретної інформації містить довідка МОЗ УРСР для ЦК Компартії України з радіаційно-гігієнічною оцінкою заходів щодо поліпшення радіаційної обстановки в Києві від 6 серпня 1986 р. (однак оцінку її достовірності й об'єктивності, враховуючи традицію прикрашання дійсності в звітах, можуть дати лише незалежні експерти). Заслугує на увагу як вияв заангажованості й Експертна оцінка членів міжнародної комісії з радіологічного захисту щодо можливості проживання і праці в м. Прип'ять (червень 1988 р.).

Поточний архів Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи містить інформацію про становлення в незалежній Україні системи радіаційного захисту населення. Серед документів архіву – Протокол спільного засідання Комісії Верховної Ради УРСР з питань чорнобильської катастрофи і Національної комісії радіаційного захисту населення України (10 жовтня 1991 р.)

У ході вирішення чорнобильських проблем, враховуючи їхню комплексність, відбувалися спільні засідання комісій Верховної Ради УРСР з питань Чорнобильської катастрофи, а також екології і раціонального природокористування та інших у зв'язку з необхідністю забезпечення населення забруднених регіонів якісними продуктами харчування (протокол засідання № 2 від 27 січня 1992 р.). Окрім протоколів ряду засідань Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи, викликають інтерес звернення народних депутатів від областей та територій, які зазнали радіоактивного забруднення, до Верховної Ради України, інформація про стан газифікації населених пунктів та будівництва газопровідних мереж у Житомирській, Чернігівській і Київській областях, що постраждали внас-

лідок аварії, інші джерела інформації з досліджуваної проблеми.

У наступні роки чорнобильська проблема набула нових, кримінальних рис, що також знайшло відбиття в документах, виявлених у поточному архіві Комісії. Йдеться, зокрема, про довідку від 21 квітня 1993 р. комісії Федерації профспілок України про результати перевірки видачі посвідчень “Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС” працівникам профспілкових органів та постанову від 24 квітня 1993 р. про закриття кримінальної справи, порушеної 11 лютого 1992 р., стосовно дій посадових осіб, державних і громадських органів під час аварії на ЧАЕС.

Про поточну роботу Комісії дають уявлення статистичні дані про переселення постраждалих у результаті аварії на ЧАЕС (1 жовтня 1993 р.) та статистичні відомості про звернення громадян до Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи протягом 1993 р.

Документ від 19 січня 1994 р. стосується видатної української поетеси Ліни Костенко. Вона від самого початку брала участь у роботі історико-етнографічної експедиції Мінчорнобиля України, але мала постійні проблеми у зв'язку із в'їздом до Зони. З цієї причини голова згаданої комісії Верховної Ради України В. Яворівський звертався до керівництва Мінчорнобиля з приводу видачі їй постійного посвідчення.

Джерелом інформації про роботу колишньої Ради Міністрів УРСР є матеріали Урядового архіву та архіву першого відділу Ради Міністрів, які зосереджено нині в приміщенні Кабінету Міністрів України.

У відкритому фонді Урядового архіву джерела з проблеми складають фонд Р-2, опис 15 (Сводная опись документов Совета Министров Украинской ССР), справи від № 189 до 990 (частково) (аварійний період) та справи 990, 19–1, 22–67 Б, 24–65, 24–73 (з 1988 р.) Хронологічно вони охоплюють період від квітня 1986 р. до 1993 р. Це насамперед документи з питань фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання постраждалого населення й ходу ліквідації аварії та її наслідків. Тут зосереджено й окремі рішення Урядової комісії СРСР, які в порядку інформування надсилалися до Ради Міністрів УРСР та його структур. Щоправда, їхня кількість дуже незначна.

Героїзм і самовідданість людей у ході початкового етапу мінімізації наслідків аварії засвідчує подання Уряду УРСР до Верховної Ради СРСР про нагородження орденами і медалями працівників народного господарства, партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів УРСР. Документ, у якому названо близько 800 чоловік, датований 31 жовтня 1986 р.

Події періоду після 1986 р. висвітлюють документи справ 990, 19–1, 22–67 Б, 24–65, 24–73, що є джерелом з питань наукового забезпечення ліквідації наслідків аварії (ЛНА), візитів зарубіжних політичних і громадських діячів, керівників міжнародних організацій. Тут зосереджено інформації, звернення, звіти, клопотання щодо фінансового та матеріально-технічного забезпечення постраждалого населення, будівництва житла для переселенців та з інших аспектів.

Специфічним джерелом, де зібрано інформацію про участь міністерств і відомств УРСР у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, є архів першого відділу Ради Міністрів. Тут у фонді Р-2 зосереджено відомості під описом 12 сс, що практично по днях висвітлюють діяльність працівників

різних структур Ради Міністрів УРСР. Так, у спр. 21, т. 3 (інв. № 3867) зосереджено звіти й інформації Міністерства побутового обслуговування населення УРСР, яке займалось організацією побутового обслуговування учасників ліквідації аварії на ЧАЕС та евакуйованого населення. У справі 21, т. 4 (інв. № 3868) відклались інформації та відомості МОЗ УРСР про надання медичної допомоги населенню, госпіталізованих осіб і хворих, радіаційну обстановку і вміст радіоактивних речовин у навколишньому середовищі та продуктах харчування, якість води та молочної продукції в забруднених районах, медико-санітарне обслуговування вражених радіацією осіб та з інших питань. Справа 21, т. 5 (інв. № 3870) зосереджує інформації МВС УРСР до Ради Міністрів республіки про охорону громадського порядку в м. Прип'ять та зоні радіаційного зараження, охорону громадського порядку в аварійній зоні та місцях проживання евакуйованого населення, гасіння пожежі в районі Новошепелицького лісництва поблизу ЧАЕС, рух транспорту й осіб у 30-кілометровій зоні через контрольні-пропускні пункти в селах Дитятки, Старі Соколи, Діброва та ін.

В архіві першого відділу Кабінету Міністрів (ф. Р-2, оп. 12 сс, спр. 21, т. 6, інв. № 6872) зберігаються й інформації Держагропрому УРСР про рівень радіації та роботу галузі за умов, що склалися після аварії на ЧАЕС.

Чорнобильська катастрофа значною мірою позначилася на природі України; було забруднено й виведено з виробничого користування величезні території, що безумовно вплинуло на долю сільського населення. Найсуттєвіші матеріали про ситуацію в галузі після Чорнобильської катастрофи виявлено у відомчому архіві Держагропрому УРСР, правонаступником якого є нинішнє Міністерство аграрної політики України.

У "чорнобильському фонді", що зберігається в архіві Мінсільгосппроду (колишній Держагропром УРСР), було опрацьовано 40 справ, кожна з яких має обсяг близько 300-т сторінок. Серед документів фонду, що охоплюють період по 1988 р. включно, – постанови та розпорядження керівних органів СРСР та УРСР, листи, інформації, доповідні записки, звернення, повідомлення, протоколи засідань тощо.

Документальні джерела даного фонду уможливають глибоке вивчення найширшого кола проблем, з якими зіткнулося керівництво галузі, і дають уявлення про дії ряду галузевих керівників, зокрема відомого нині політичного діяча М. Ткаченка, який обіймав за тих часів посаду начальника штабу служби ЦО Держагропрому УРСР, першого заступника його голови, міністра.

Привертають увагу документи, що дозволяють дослідити ставлення керівництва СРСР до виконання Україною її зобов'язань щодо постачання продовольчої продукції до великих міст Росії, зокрема Москви та Ленінграду. Зокрема, гостро ставилося завдання більш якісного дозиметричного контролю продукції, що поставлялася.

Джерела "чорнобильського фонду" відомчого архіву Держагропрому свідчать, що практика фінансових зловживань і порушень у ході вирішення чорнобильських проблем мала місце вже з першого післяаварійного року. Так, перша інформація про фінансові порушення при здачі в експлуатацію будинків для евакуйованого сільського населення датується 20 серпня 1986 р.

Звичайно, найважливішим джерелом вивчення проблеми є архівні

структур виконавчої влади, створених для безпосереднього розв'язання конкретних питань. Так, наприкінці 1990 р. почав діяти Державний комітет УРСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, тимчасове положення про який було затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 2 листопада 1990 р. У травні 1991 р. його було трансформовано у Міністерство УРСР у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, т. зв. Мінчорнобиль, який у 1996 р. Указом Президента України від 28 жовтня був реорганізований. Штаб Цивільної оборони об'єднали з Мінчорнобилем, в результаті чого утворилося Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи з підрозділом, що йменувався Адміністрацією зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення³. У 2004 р. його було перетворено в державний департамент. Тоді ж зі структури Міністерства знову було виділено Державний комітет, який у 2005 р. повернули до МНС⁴. Згадані реорганізації ускладнюють роботу з масивом документів, які накопичилися протягом останнього десятиліття. Вдалося опрацювати лише документи поточного діловодства Мінчорнобиля України, який містить традиційні види документів, що розкривають відомчу діяльність (листування, нормативна документація керівних органів та вказівки виконавчим органам на місцях, плани, програми, звіти, у т. ч. про міжнародні зв'язки, фінансові потоки та ін).

Серед найвагоміших за змістом документів, виявлених у поточному архіві колишнього Мінчорнобиля, – його постанова про єдину систему державного радіаційного контролю від 10 жовтня 1991 р.; оголошення оргкомітету про проведення міжнародного конкурсу проектів перетворення об'єкта “Укриття” на екологічно безпечну систему (лютий 1992 р.); повідомлення керівникам міністерств і організацій про початок занять в Українському радіологічному навчальному центрі (24 грудня 1993 р.) та ін.

Один з блоків розкриває співпрацю міністерства з такою важливою структурою у сфері управління атомною енергетикою, як Держкоматом України. Серед документів – пропозиція щодо проведення спільного засідання з Колегією Держкоматому (3 грудня 1993 р.), довідка для Держкоматому про стан і перспективи роботи ЧАЕС (4 березня 1993 р.). Виявлено також рішення Колегії Державного комітету України з ядерної та радіаційної безпеки від 22 грудня 1993 р. про визначення статусу 4-го блоку ЧАЕС, що мало принципове значення для розроблення стратегії зняття його з експлуатації. 27 квітня 1995 р. Держкоматом надіслав до міністерства (вих. № 787/14) результати аналізу його науково-технічною радою програми робіт із забезпечення контролю, стабілізації стану та перетворення об'єкта “Укриття” на 1995 рік та висунув пропозицію створення спеціального фонду його перетворення на екологічно безпечну систему на випадок відсутності фінансової допомоги з боку країн Заходу. Проте, ця структура також зазнавала неодноразових реорганізацій.

Матеріали поточного архіву Мінчорнобиля є цікавим і достатньо повним джерелом для вивчення міжнародних зв'язків України у ході вирішення чорнобильської проблеми та зусиль світової спільноти з надання допомоги постраждалим регіонам і населенню. Серед виявлених документів – Комюніке чотиристоронніх переговорів делегацій Республіки Білорусь,

Російської Федерації, України та координатора ООН по Чорнобиллю про міжнародне співробітництво та їхнє звернення до генерального директора Всесвітньої організації охорони здоров'я доктора Хіроші Накадзіма від 26 травня 1993 р., довідка Управління міжнародних зв'язків Мінчорнобиля України про співробітництво з ООН у справі ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (не пізніше травня 1993 р.) та доповідна записка про доцільність визначення пріоритетних напрямів співробітництва з цією організацією (2 червня 1993 р.)

Свідченням поваги світової спільноти до України та галузевого керівника справою ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС став виявлений у поточному діловодстві в перекладі з англійської лист заступника генерального секретаря ООН Я. Еліассона до міністра України Г. Готовиця із запрошенням на засідання комітету ООН з чорнобильських проблем (29 жовтня 1993 р.). Загалом, співпраця з ООН, судячи з документів, посідала значне місце в діяльності міністерства. Одним із джерел вивчення згаданої проблеми є, зокрема, листування з директором Женевського відділення Департаменту з гуманітарних питань ООН М. Гріффітсом та матеріали щодо розроблення проекту резолюції Генеральної асамблеї ООН до 10-ї річниці Чорнобильської катастрофи (22 листопада 1995 р.). Привертають увагу також Меморандум міжнародного симпозиуму “Безпека “Укриття” – 94” (18 березня 1994 р.) та прес-реліз про екстрену гуманітарну допомогу Україні з Японії (25 квітня 1994 р.).

Оскільки Мінчорнобиль займався організацією наукового супроводу вирішення проблеми, логічним видається виявлення в його поточному діловодстві цікавого джерела до вивчення даного аспекту – спільної постанови НАН України та Мінчорнобилю від 11 січня 1996 р. “Про результати наукових досліджень установ НАН України з чорнобильської тематики та заходи щодо підвищення їх ефективності”.

З огляду на тотальну засекреченість інформації про Чорнобильську катастрофу та наукові проблеми, породжені нею, найважливішим джерелом вивчення напрямків наукового супроводу мінімізації її наслідків є архів першого відділу Президії Національної академії наук України*.

Ситуацію навколо інформації з проблеми добре розкривають два документи, один з яких виявлено в архіві першого відділу: розпорядження Президії АН УРСР про засекречення інформації про аварію на ЧАЕС та ліквідацію її наслідків від 20 травня 1986 р. (спр. 1–12) та повідомлення Президії НАН України директорам академічних установ про зняття заборон на оприлюднення інформації про Чорнобильську катастрофу відповідно до Закону України “Про державну таємницю” (№ 11/29 від 1 листопада 1995 р. – поточне діловодство).

В архіві першого відділу Президії НАНУ були опрацьовані справи, які переконливо засвідчують визначну роль наукових колективів Академії наук УРСР у вирішенні багатьох конкретних проблем, що виникли в результаті зруйнування 4-го енергоблоку ЧАЕС, величезного викиду радіоактивності у навколишнє середовище та намагання мінімізації наслідків цієї катастрофи. Так, справа 81 (том 6) містить протоколи нарад Комісії Президії АН УРСР з питань ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Ця Комісія була створена за дорученням Голови Ради Міністрів республіки О. П. Ляшка 3 травня 1986 р., а засідання її проводилися з 4 травня щоденно, а подеколи – й

двічі на день.

Документи, зосереджені у справах 82 та 92, мають велику інформаційну насиченість. Так, найвагомим у справі 82 є, мабуть, документ від 6 листопада 1986 р. “Аналітичний матеріал КДБ УРСР для АН УРСР про досвід західних спеціалістів по дезактивації водних басейнів після аварій на АЕС”. Справа 92 також містить багато різноманітної інформації, листів, звернень, що розкривають складові проблеми, до вирішення якої була долучена АН УРСР. Справа 93 (томи 1, 2, 3, 4, 7) є детальним і вичерпним джерелом для вивчення стану атмосфери, повітря, ґрунту внаслідок аварії та внеску окремих академічних колективів у вирішення конкретних завдань.

Навіть та незначна можливість опрацювання документів відомчого архіву СБУ, яку мала авторка даного матеріалу (опрацьовано матеріали фонду 16 – таємного та нетаємного діловодства КДБ УРСР, опис 11-А – Доповідні записки та інформаційні повідомлення 1986 р.), дозволила зрозуміти те величезне ідеологічне протистояння, яке виникло навколо аварії на ЧАЕС. В інформаціях на ім’я першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького йшлося про акції протесту, що відбувались в Україні й за кордоном, зокрема в США, Канаді, країнах Європи.

Поряд з державними та відомчими архівами, джерелом інформації з проблеми є також поточне діловодство виробничих структур, розташованих у Зоні відчуження, яка утворилася навколо ЧАЕС радіусом у середньому 30 км. На цій території розташовано міста Чорнобиль і Прип’ять, ЧАЕС, об’єкт “Укриття” та велика кількість різноманітних підприємств, основне завдання яких – належна експлуатація небезпечних об’єктів та контроль за довкіллям, зокрема за лісом, водними об’єктами та місцями захоронення радіоактивних відходів.

Структура управління в Зоні з 1986 р. зазнавала неодноразових реорганізацій. Відразу після події рішенням Ради Міністрів СРСР для ліквідації аварії на АЕС в м. Чорнобиль було створено Науково-виробниче об’єднання (НВО) “Комбінат”, яке пізніше було трансформовано в незалежну структуру – НВО “Прип’ять”, яке, у свою чергу, з 1995 р. підпорядковано Адміністрації зони відчуження (АЗВ) – структурі, що існувала в Мінчорнобилі й поступово перебрала на себе весь контроль над Зоною. НВО “Прип’ять” увійшло до АЗВ під назвою “Регіональне управління забезпечення організаційно-технічної та розпорядчої діяльності” (РУЗОД АЗВ), зберігши архів колишнього “Комбінату”.

У ході роботи в Зоні протягом 1993–1999 рр. мені вдалося опрацювати матеріали Технічного архіву виробничо-технічного відділу Науково-виробничого об’єднання “Прип’ять”, які стосуються подій 1986 і наступних років. Унікальність цього архіву полягає в тому, що він – практично єдине місце, де зосереджено всі Ухвали Урядової комісії СРСР за весь час її існування, аж до 1990 р. Частина з них представлена в організованому вигляді (це теки під назвою “Ухвали урядової комісії з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС”), інші ж є неопрацьованим стосом паперів (тим не менше, це оригінали з особистими підписами голів Комісії – заступників Голови Ради Міністрів СРСР – Щербини, Вороніна та ін., які вахтовим методом працювали в Чорнобилі, змінюючи один одного). Крім самих ухвал, тут зосереджено підготовчі матеріали до них, що дає величезну конкретну інформацію з проблеми.

Крім матеріалів Урядової комісії, в архіві НВО “Прип’ять” виявлено ряд документів, що розкривають специфіку його діяльності. Серед них, зокрема, лист від 29 вересня 1987 р. від Поліського райкому партії та райвиконкому до Урядової комісії СРСР з проханням про додаткову дезактивацію населених пунктів та об’єктів; наказ від 1 жовтня 1991 р. № 317 про створення директорату Чорнобильського центру міжнародних досліджень; лист від 24. 11. 92 р. про необхідність співпраці Координаційної ради з наукових проблем, пов’язаних з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС, керованої академіком А. П. Александровим, та керівництва виробничого об’єднання “Комбінат” (вих. № 1322).

Управлінська структура в м. Чорнобилі – Адміністрація зони відчуження, як будь-яка державна установа, створює й накопичує поточну документацію відділів чи управлінь, що виконують поставлені завдання. Серед виявлених документів – постанови колегії Мінчорнобиля (наприклад, постанова колегії Мінчорнобиля від 27 грудня 1995 р. № 26 “Про роботу НАН України”), розпорядження АЗВ (зокрема, розпорядження від 26 січня 1993 р. № 1 з приводу низької виконавської дисципліни на об’єкті “Укриття” та інших організаціях, підприємствах та установах зони відчуження), накази (наприклад, наказ АЗВ від 12 грудня 1995 р. № 73 про необхідність передання до Інфоцентру наприкінці кожного року звітів підприємств та організацій, що виконували або замовляли науково-дослідні, дослідно-конструкторські та проектно-пошукові роботи). Крім поточної діяльності, АЗВ брала участь у розробленні різноманітних планів, програм, стратегій. Прикладом останньої може бути документ “Стратегия ликвидации последствий чернобыльской аварии. Август 1993 года”.

Вирішуючи питання наукового забезпечення робіт у Зоні відчуження, Адміністрація створила при собі науково-технічну Раду, протоколи засідань якої виявлено серед документів. Крім того, АЗВ виконує контролюючі функції стосовно підприємств, розташованих на підпорядкованій їй території, в тому числі “Об’єкту “Укриття”. Так, в Акті перевірки АЗВ виконання “Програми робіт ВО ЧАЕС на об’єкті “Укриття” у 1996 році” критично оцінено організаційну структуру управління ним, що склалась на 1996 р.

Специфічним джерелом вивчення чорнобильської проблеми є архів і поточне діловодство самої станції. Значне радіоактивне забруднення внаслідок аварії частини її архіву спричинило необхідність захоронення забруднених матеріалів. Поспішність, з якою це було зроблено (при реальній можливості дезактивації документів) обумовила на сучасному етапі функціонування станції певні проблеми, оскільки втрачено масив не тільки діловодного, але й технічного архіву.

Документи, що збереглися в архіві ЧАЕС, структуровано таким чином: матеріали 1969–1973 р. об’єднано у фонд 10, оп. 1, спр. 1–24. Тут зосереджено інформацію про державні рішення з питань розвитку атомної енергетики в СРСР та УРСР, щодо початкового етапу становлення колективу будівельників, ведення будівельних робіт і пов’язані з цим проблеми фінансування, матеріально-технічного та кадрового забезпечення. Тут же – накази по станції та директивні матеріали керівних органів галузі.

В архіві станції документи за 1974–1979 рр. відсутні. Надалі, починаючи з 1980 р., їх організовано по роках, у межах яких пронумеровано окремі справи. Так, спр. 01–25 за 1980 р. містить ухвалу Виконкому Чорнобильської

районної Ради депутатів трудящих від 12 вересня 1980 р. про додаткові заходи щодо поліпшення житлово-побутових умов будівельників та експлуатаційників ЧАЕС. Серед значного масиву документів 1981 р. привертає увагу спр. 01–27 – постанова Комітету народного контролю УРСР від 17 червня 1981 р. про недоліки в будівництві атомних електростанцій в Україні, в тому числі Чорнобильської.

Блок справ, що об'єднують матеріали 1983 р., окрім справ 01–21, 01–22, 01–23, містить теку “Переписка с госинспекцией по эксплуатации электростанций и сетей МЭ и Э СССР. 1980–1983 гг.”, де зберігся Акт перевірки організації експлуатації Чорнобильської АЕС Всесоюзним виробничим об'єднанням Союзатоменерго від 15 травня 1981 р.

Документи справ 1986 р. (01–8, 01–14, 01–50) розкривають повсякденне виробниче життя колективу до 26 квітня та після аварії. Так, якщо 13-м березня датована доповідна записка директора ЧАЕС міністру енергетики і електрифікації СРСР про ускладнення в проектуванні м. Прип'ять (спр. 01–8), то травнем – наказ по Всесоюзному виробничому об'єднанню “Союзатоменерго” про надання допомоги Чорнобильській АЕС у дезактивації спецодягу (спр. 01–8). У цій же справі підшито лист Союзатоменерго до штабу ліквідації аварії на ЧАЕС про можливе проведення аварійно-відбудовних робіт за пропозицією вченого з Азербайджану А. Сеїдова (26 червня 1986 р.); звернення керівництва ЧАЕС до Ради Міністрів УРСР щодо розміщення в Києві відділів управління станції (23 серпня 1986 р.); звернення керівництва та громадських організацій ЧАЕС до Ради Міністрів УРСР з проханням про постійну прописку у м. Києві сімей загиблих та постраждалих від аварії працівників Міненерго (2 жовтня 1986 р.) та ін.

Окрім того, матеріали 1986 та наступних років зосереджені в окремих справах – “Накази”, “Рішення та розпорядження”. Від них відокремлено фрагменти листування, наприклад звернення до НВО НДКІМТ (м. Обнінськ, РФ) з проханням провести роботу, спрямовану на укладення угоди й підготовку “Положення про здійснення функцій головного технолога об'єкта “Укриття” (26 липня 1993 р., вих. № 60-312/12-139-3003).

Загалом архів ЧАЕС і досі перебуває на етапі становлення і фахового оформлення справ, тому матеріали початкового періоду так і залишились не пронумерованими. Крім того, враховуючи специфіку галузі та мовну ситуацію в ній, більшість документів – російськомовні.

Важливою складовою чорнобильської теми є проблема об'єкта “Укриття” (ОУ), який встановлено над зруйнованим 4-м енергоблоком. Джерел із його вивчення чимало, але найважливішими, звичайно, можна вважати матеріали його поточного архіву, розташованого в адміністративному корпусі “Укриття” на промайданчику ЧАЕС. Оскільки на початковому етапі існування це підприємство мало певну незалежність у межах адміністративної структури станції, тут накопичилась значна кількість документів різного характеру. Їх організовано в кілька блоків. Це – документи Технічного архіву, архіву Бюро документації та діловодства (канцелярії), матеріали, що зберігаються в Технічній бібліотеці, а також поточне діловодство Групи управління проектом “SIP”. Кожен із цих блоків містить специфічні джерела для вивчення проблеми. Так, у Технічному архіві зосереджено програми робіт, звіти з виконання угод, укладених ОУ на проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт з нау-

ковими і виробничими колективами України та Росії, акти приймання цих робіт, різноманітні довідки та анотовані звіти.

Архів Бюро документації та діловодства (БДД ОУ), тобто канцелярії, містить значну кількість документів, систематизованих по роках, серед яких – накази та розпорядження, які надходили сюди від керівництва ЧАЕС та різноманітних структур, що в ієрархічній управлінській структурі стояли над “Укриттям”. Тут відклалися, наприклад: наказ Міністроенергопрому СРСР від 24 серпня 1990 р. № 621 про чисельність працюючих на ОУ за рахунок звільнених при реорганізації Комплексної експедиції Інституту ім. Курчатова наприкінці 1989 р. із урахуванням сил МО, ЧАЕС та Славутича; наказ генерального директора ВО ЧАЕС М. П. Уманця від 31.08.90 р. № 866 про організацію підприємства “Об’єкт “Укриття” та ін.

Одним найбільшим масивом надзвичайно цікавих джерел з питань виробничого і соціального життя колективу, що покликаний вирішувати найбільш гострі проблеми наслідків Чорнобильської катастрофи, містить підрозділ БДД ОУ, де зосереджено матеріали листування. Аналіз вмісту тек, що по роках накопичували вхідну та вихідну кореспонденцію, дає цінний матеріал для розуміння процесів, що тут відбувалися.

Специфічні джерела зосереджено також у Технічній бібліотеці ОУ. Тут серед фахових книг та друкованої продукції з інших галузей знання було виявлено стенограму конференції, присвяченої дев’ятиріччю завершення будівництва “Укриття” (1995 р.), пояснювальну записку “О выполнении работ на объекте “Укрытие” за 1995 год” та ін.

Починаючи з 1998 р. на ЧАЕС почав реалізовуватися міжнародний проект, основне завдання якого – перетворення ОУ на екологічно безпечну систему, так званий SIP (shelter implementers plan), для реалізації якого було створено Групу управління проектом (ГУП). Архів поточного діловодства Групи також є надзвичайно важливим і цікавим джерелом для вивчення цього складного аспекту проблеми.

Серед структур, розташованих у Зоні, особливе місце посідав Міжгалузевий науково-технічний центр НАН України (МНТЦ “Укриття”). Його створено на базі Комплексної експедиції (КЕ) при Інституті атомної енергії ім. Курчатова РАН, і в його архіві зосереджено документи, що відображають зусилля науковців Росії та України, зокрема Москви, Ленінграда, Обнінська, Києва, Львова та ін., у розв’язанні завдань наукового осмислення події, її наслідків, стану зруйнованого блоку, шляхів його убезпечення та поводження з радіоактивними відходами, що у величезній кількості утворились на ЧАЕС та в зоні відчуження. Науково-технічний архів МНТЦ зосередив матеріали КЕ (фонд КЕ, оп. 1) та багато інших документів. Цікаві відомості містить також листування цієї наукової установи.

Враховуючи значний вплив Чорнобильської катастрофи на стан здоров’я різних категорій населення і в т. ч. тих, хто працювали безпосередньо на ЧАЕС, об’єкті “Укриття”, у зоні, а мешкали в Чорнобилі, автор цих рядків свого часу звернулася до керівництва медико-санітарної частини № 1 м. Чорнобиль. За його допомогою з поточного архіву МСЧ № 1 було одержано два документи, які містили невідому на початку 1990-х рр. надзвичайно показову і важливу інформацію: Пропозиції медико-санітарної частини № 1 про заходи щодо поліпшення медико-гігієнічного та екологічного забезпечення працюючих у 30-кілометровій зоні ЧАЕС (6 липня 1989 р.) та Аналітичну довідку медико-санітарної частини № 1 м.

Чорнобиль про стан здоров'я учасників ліквідації аварії 1986 р. та працюючих у зоні відчуження у 1986–1993 рр. та 1994 р.

Певний інтерес становлять джерела, одержані з архівів поточного діловодства громадських організацій, які утворили постраждали від аварії громадяни, т. зв. чорнобильці, для захисту власних інтересів. Ідеться про документи Всесоюзної організації “Союз Чорнобиль”, яка на початку 90-х рр. перетворилася на міжнародну організацію з такою активною складовою, як Союз “Чорнобиль” України, очолюваний Ю. В. Андрєєвим. Поряд із цими впливовими організаціями, великий авторитет і широкі міжнародні зв'язки має Фонд спасіння дітей України від чорнобильської трагедії при Українській Раді Миру, документи з поточного діловодства якого також залучено до вивчення суспільної складової чорнобильської проблеми.

Висока громадська активність постраждалого населення і громадських організацій вилилась у проведення ними протягом кількох років (1991–1995) телерадіомарафонів “Дзвони Чорнобиля”, у ході яких збиралися кошти для допомоги постраждалим. Серед матеріалів поточного архіву Головної редакції науково-популярних і навчальних програм Держтелерадіо України зберігаються протоколи засідань Опікунської ради, що контролювала витрачання накопичених коштів, у складі відомих учених, політичних і громадських діячів.

Нестандартним, специфічним джерелом вивчення окремих аспектів проблеми є й приватні колекції документів, які накопичувались у безпосередніх учасників ліквідації аварії та мінімізації її наслідків, зокрема керівників окремих напрямків роботи. Йдеться, зокрема, про колекцію документів з питань діяльності інспекції Держатоменергонагляду у ході аварійних робіт на ЧАЕС у 1986 та наступні роки, у т. ч. – інформації, акти, довідки, доповідні та інші документи, що висвітлюють діяльність цього відомства і працівників південно-західного округу Держпроматомнагляду СРСР, до якого входили АЕС України, із забезпечення ядерної безпеки у ході робіт, зокрема перевірки систем і обладнання енергоблоку № 1 ЧАЕС, проведення заходів щодо посилення безпечної та сталої експлуатації станції, з розроблення програми виведення з експлуатації енергоблоків Чорнобильської АЕС та інших надзвичайно важливих напрямків.

Таким чином, існує безпосередня взаємозалежність між широким колом проблем, породжених Чорнобильською катастрофою, та необхідністю залучення до їхнього вивчення якнайширшого кола архівних джерел. При цьому, враховуючи часову близькість досліджуваної події, є нагальна необхідність, окрім документів державних архівів, залучати матеріали відомчих архівів, архівів поточного діловодства міністерств і відомств, які безпосередньо задіяні в процесі вирішення завдань, а також поточного діловодства структур, розташованих безпосередньо в зоні впливу ЧАЕС – т. зв. проммайданчику та в Зоні відчуження, що утворилася внаслідок радіоактивного забруднення викидами до атмосфери продуктів розпаду з її 4-го енергоблоку.

При вивченні величезного масиву різноманітних архівних джерел з питань Чорнобильської катастрофи, враховуючи політичну заангажованість аварійного та поставарійного часу, постає питання про оцінку рівня їхньої достовірності та об'єктивності людей, які їх готували. Постає також проблема подальшої долі архівних матеріалів, що знаходяться на забруднених територіях, зокрема в Зоні відчуження, та можливості їх вивчення дослідниками.

Стає очевидним, що виявлений як у державних, так і відомчих архівах величезний масив документальних джерел з вивчення однієї з найболючіших проблем новітньої історії – чорнобильської – далекий від абсолютної повноти. Їх пошук, виявлення та вивчення продовжує лишатися актуальним завданням істориків.

¹ *Маковська Н. В.* Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах // *Архіви України.* – 1993. – № 1–3.

² Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 235. Постанова ЦК КПУ про створення оперативної групи, очолюваної О. П. Ляшком. – Опубл. у кн.: *Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали.* – С. 751.

³ Див. постанову Кабінету Міністрів України від 29 травня 2000 р. № 851.

⁴ Повідомлення Прес-служби Президента України Віктора Ющенка від 21 квітня 2005 р. про Указ Президента України “Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи”.

